

УДК 338.439.4

Пепа Т.В.

*доктор економічних наук, професор,
Чернігівський національний технологічний університет*

М'ЯСО-МОЛОЧНИЙ ПІДКОМПЛЕКС І ЙОГО СТРАТЕГІЧНИЙ РОЗВИТОК В РИНКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

MEAT AND MILK SUBCOMPLEX AND ITS STRATEGIC DEVELOPMENT IN THE MARKET ENVIRONMENT

АНОТАЦІЯ

Визначено та досліджено особливості розвитку та функціонування одного із провідних міжгалузевих підкомплексів стратегічного значення – м'ясо-молочного в умовах ринкового господарювання та ринкового простору країни. Охарактеризовано тенденції та динамічні зрушення у функціонально-галузевій структурі комплексу, виявлено параметричні ознаки виробництва м'ясо-молочної продукції – обсяги випуску, структуру виробництва м'яса і молока з врахуванням попиту і пропозиції. Проведено порівняльну характеристику виробництва і споживання основних видів м'ясо-молочного підкомплексу в розрахунку на одну особу, визначено рівень забезпеченості населення згідно науково-обґрунтованих раціональних норм споживання. Надано ринкову характеристику м'ясо-молочного підкомплексу, визначено особливості формування та функціонування ринку м'ясо-молочної продукції. Розкрито сутність і змістовні характеристики ринку, його ознаки і ступінь сформованості в контексті забезпечення населення важливою продукцією тваринного походження. Виявлено особливості і специфіку регіонального ринку м'ясо-молочної продукції, його функцію і мету та запропоновано методичні підходи до розрахунку ємкості ринку в межах економічної межі та бар'єру окупності. Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення структури та підвищення ефективності розвитку галузей м'ясо-молочного комплексу та ринку м'ясо-молочної продукції.

Ключові слова: м'ясо-молочний підкомплекс, ринок м'ясо-молочних продуктів, пропозиції, стратегія, ринкове середовище.

АННОТАЦИЯ

Определены и исследованы особенности развития и функционирования одного из ведущих межотраслевых подкомплексов стратегического значения – мясомолочного в условиях рыночного хозяйствования и рыночного пространства страны. Охарактеризованы тенденции и динамические сдвиги в функционально-отраслевой структуре комплекса, выявлены параметрические признаки производства мясомолочной продукции – объемы выпуска, структуру производства мяса и молока с учетом спроса и предложения. Проведена сравнительная характеристика производства и потребления основных видов мясомолочного подкомплекса в расчете на одного человека, определен уровень обеспеченности населения согласно научно обоснованным рациональным нормам потребления. Представлена рыночная характеристика мясомолочного подкомплекса, определены особенности формирования и функционирования рынка мясомолочной продукции. Раскрыта сущность и содержательные характеристики рынка, его признаки и степень сформированности в контексте обеспечения населения важной продукцией животного происхождения. Выявлены особенности и специфика регионального рынка мясомолочной продукции, его функция и цель и предложены методические подходы к расчету емкости рынка в пределах экономической границы и барьера окупаемости. Обоснованы предложения по совершенствованию структуры и повышения эффективности развития отраслей мясомолочного комплекса и рынка мясомолочной продукции.

Ключевые слова: мясомолочный подкомплекс, рынок мясомолочных продуктов, предложения, стратегия, рыночная среда.

ANNOTATION

The article determines and examines the specifics of the development and functioning of the one of leading comprehensive sub-complexes of strategic importance – meat and milk under the market economy conditions and within the market space of the country. Explained are trends and dynamic changes in the functional-branch structure of the complex, identified are quantitative aspects of the meat-milk goods' production – output volumes, meat and milk production structure based on demand and proposal. Comparative characteristic is presented for production and consumption of the key types of the meat-milk sub-complex products on the per capita basis, and the level of such products provision to the people has been determined in compliance with the scientifically substantiated rational consumption norms. Market characteristics of the meat-milk sub-complex is presented, and specifics of forming and functioning of the meat-milk products' market are determined. Also, detailed are the essence and substantial characteristics of the market, its features and the level of development in the context of providing staple products of animal origin to the people. Identified are specifics and particulars of the regional meat-milk products' market, its main function and purpose, as well as methodological approach toward calculation of the market's capacity within the economic limit and pay-off margin has been proposed. Also, proposals for improvement of the structure and enhancing the efficiency of the meat-milk complex branches and meat-milk products market development are substantiated.

Keywords: meat-milk complex, meat-milk products market, proposals, strategy, market environment.

Постановка проблеми. В період зміцнення ринкових відносин в Україні особливого значення набуває обґрунтування розвитку і розміщення на її території найбільш пріоритетних галузей продовольчого комплексу, зокрема, м'ясо-молочного напряму задля забезпечення населення якісними продовольчими товарами, поліпшення структури та динаміки їх споживання з врахуванням раціонального використання природно-економічних передумов, переваг територіального поділу праці, формування експортного потенціалу та інтеграції у світогосподарське співтовариство.

М'ясо-молочна промисловість як важлива пріоритетна і структуроформуюча ланка харчової промисловості є комплексом по виробництву, обігу і споживанню відповідних продуктів харчування. Основною її функцією в системі індустрії харчування є виробництво м'ясо-молочних продуктів у широкому асортименті, високої якості на основі використання сприятливих природно-кліматичних, соціально-економічних, геополітичних, науково-технічних та екологічних умов країни та її регіонів.

Україна має сприятливі умови для створення високоефективної м'ясо-молочної індустрії, формування та розвитку ринків м'ясо-молочної продукції, однак вони використовуються не повністю, що призводить до відносно низького рівня ефективності її функціонування. Розвиток м'ясо-молочного підкомплексу характеризується уповільненням темпів росту продуктивності праці, ефективності використання виробничого потенціалу і матеріальних ресурсів, зниженням якості ряду важливих видів сільськогосподарської сировини і послуг міжгалузевого обміну, відставанням розвитку потужностей від потреб в них, недостатнім застосуванням сучасної техніки і технологій в сільському господарстві і переробній промисловості. В результаті цього не забезпечується своєчасна і глибока переробка тваринницької сировини, мають місце значні втрати продукції на всіх стадіях її переробки, не дотримується єдності планування і управління підкомплексом. Це потребує оцінки сучасної галузево-територіальної та функціональної організації даного підкомплексу, виявлення можливостей виробництва нових товарів і розширення асортименту продукції, підвищення якості продукції, визначення резервів та шляхів формування переважно інтенсивного виробництва на основі корінних кількісних і якісних змін у м'ясо-молочній промисловості, удосконалення системи управління підкомплексом в нових ринкових умовах господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням різнопланового характеру стосовно розвитку і функціонування м'ясо-молочного підкомплексу завжди приділялась значна увага вітчизняних вчених (Данилишин Б., Борщевський П., Бутко М., Дейнеко Л., Дацій О., Мазур А., Саблук П., Страшинська Л., Лендел М., Юрчишин М., Чернюк Л. та ін.), однак недостатньо дослідженими залишаються питання обґрунтування напрямів його стратегічного розвитку в нових ринкових умовах господарювання, яким і присвячена дана стаття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Продовольчий підкомплекс м'ясо-молочної промисловості, по суті, є формою організаційно-господарської концентрації м'ясо-молочного виробництва, підприємства якого територіально і організаційно поєднані в єдине цілісне утворення системного характеру в складі таких галузевих ланок, як виробництво сировини – переробка – реалізація продукції. Основними його ознаками є: тісні постійні техніко-технологічні, економічні, виробничі та організаційні зв'язки між окремими його ланками; взаємозв'язок і збалансованість елементів підкомплексу; орієнтація на зростання продовольчого потенціалу задля задоволення потреб населення в м'ясо-молочній продукції; відповідність спеціалізації і складу підкомплексу місцевим економічним, природним і соціальним умовам.

М'ясо-молочний підкомплекс, виробляючи більше 35% загального обсягу продовольчої продукції, займає провідне місце в загальній структурі продовольчих товарів, що реалізуються населенню. Вони є важливим продуктом харчування, який має необхідні для організму людини поживні речовини, білки тваринного походження, а також вітаміни і характеризуються високими смаковими властивостями. Найважливішим завданням під комплексу є зростання обсягів виробництва м'яса і молока, ослаблення сезонної залежності та нерівномірності в забезпеченні сировиною переробних підприємств, поглиблення спеціалізації тваринництва, зміцнення існуючих і організація нових сировинних баз. Зростання обсягів м'ясо-молочної продукції надає змогу поступово підвищувати рівень споживання її населенням.

Територіальна дислокація виробництва м'яса і м'ясопродуктів та молокопродуктів має свою специфіку. Підприємства комплексу мають повсемісне поширення і залежать від сировинного і споживчого факторів. Сировинний фактор є вирішальним у розміщенні м'ясопереробних підприємств, що зумовлено високою матеріалоемністю галузі, де питома вага затрат сировини і матеріалів складає до 95%. Роль споживчого фактору теж значна – великі підприємства, як правило, розташовані в місцях споживання продукції – крупних промислових центрах або поблизу них, хоча розвиток холодильної техніки та холодо транспорту значно зменшує цю залежність і зумовлює доцільність створення переробних комбінатів вивізного типу в сировинних зонах. Але виробництво продуктів короткострокового зберігання орієнтується переважно на споживача і територіально розміщується у промислових центрах.

Щодо сировинної бази як основи розвитку м'ясо-молочного підкомплексу, то зростання поголів'я худоби не має стабільної тенденції. Кількість голів великої рогатої худоби в 2013 р. склало 4 534 тис., що менше ніж в попередньому році (4 646 тис.) і значно менше, ніж в 2005 р. – 6 514 тис. голів. Кількість свиней характеризується також нестабільною тенденцією з незначним коливанням показника, який в 2013 р. склав 2 509 тис., децю менше, ніж в попередньому році (2 552 тис.) і значно менше 2005 р. (7 953 тис.), що не сприяє зміцненню сировинної ланки в гальмує розвиток комплексу.

Динаміка показників виробництва основних видів продукції підкомплексу, його сировинної бази свідчить, що у регіонах спостерігається усталена тенденція згортання наявності сировини для забезпечення потреб населення в цих продуктах. Наявна нестабільність виробництва м'яса і молока у всіх регіонах країни обумовлена насамперед низькою щільністю молочного стада, товарних ферм практично у всіх регіонах країни та відсутністю державної цінової політики.

За останні роки виробництво сільськогосподарської продукції не характеризується стабільністю. Якщо її обсяги в 2011 р. в порівнянні з попереднім роком становили 119,9%, то в 2012 р. – лише 95,5% попереднього року, а в 2013 р. дещо зросли – на 13,7%.

В загальному обсягу сільськогосподарської продукції питома вага тваринницької продукції складала в 2013 р. 30,6%, причому худоба і птиця, відповідно, – 14,3%, молоко – 11,5%. В попередні роки стан був подібний, зберігалася усталена тенденція з деяким незначним підвищенням величин (в 2012 р. – 33,2%, 15,0% і 14,3%) [1].

Щодо абсолютних обсягів тваринницької продукції, то м'яса у забійній вазі було випущено в 2011 р. 2 144 тис. т, в 2012 р. – 2 210, в 2013 р. – 2 389 тис. т., причому сільськогосподарськими підприємствами – 1 441 тис. т. Стосовно молока показники, відповідно, були наступні – 11 086, 11 378 і 11 488 тис. т. Частка господарств населення в продукції тваринництва складала в 2013 р. 56,6% (2011 р. – 59,4, 2012 р. – 58,2%), в тому числі по м'ясу у забійній вазі – 39,7%, по молоку більше 3/4 – 77,5%.

В структурі м'ясної продукції із загальної кількості 2 389 тис. т яловичина і телятина складала 428 тис. т, свинина – 748 тис. т, м'ясо птиці – 1 168 тис. т, що до певної міри відповідає потребам.

Щодо реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами, то в 2013 р. було реалізовано 1 953 тис. т худоби та птиці і 2 409 тис. т молока і молочних продуктів. Причому 23,9% худоби і птиці було направлено на переробні підприємства і основна маса молока – 94,0%. Стосовно реалізації на ринку, то худоби і птиці спрямовано було 6,6%, а молока і молочної продукції лише 1,5% від загального обсягу.

Структура споживання м'ясо-молочної промисловості, як і більшості продуктів харчування, має стабільну тенденцію з деяким відхиленням по рокам в напрямі зростання показників. Так, споживання м'яса і м'ясопродуктів останні роки знаходиться на рівні 50–56 кг в рік на одну особу – в 2008 р. – 51 кг, 2010 р. – 52 кг, 2012 р. – 54 кг, в 2013 р. – 56 кг, що є нижче науково обґрунтованої норми споживання на 30%, але значно вище ніж в 2005 р. – 39 кг. По споживання молока і молокопродуктів спостерігається виражена тенденція до росту. Якщо в 2009 р. цей показник становив 212 кг молока і молокопродуктів на одну особу в рік, то в 2012 р., відповідно, – 215 кг, а 2013 р. – 221 кг, хоча нижче норми на 42% [1; 2]. В цілому з врахуванням коливань по рокам наявне недостатнє споживання багатих білками продуктів тваринного походження.

Недоліком розвитку галузей підкомплексу є слабка концентрація їх підприємств, значна розпорошеність, завелика кількість цехів і ланок. Матеріально-технічна база м'ясної про-

мисловості характеризується дуже низьким рівнем розвитку: зношеність основних виробничих засобів складає 46%, а в молочній промисловості – 42%, більшість підприємств мають морально і фізично застаріле обладнання, підвищення технічного стану потребує більше половини функціонуючих підприємств комплексу.

Становлення ринкових відносин зумовлює доцільність економічної інтеграції виробників сировини і переробних підприємств, розвиток різних ефективних форм організації виробництва і їх оптимальних поєднань. Ринок вносить свої корективи як до територіальної організації м'ясо-молочного комплексу, так і в характер й специфіку самих переробних підприємств, формування регіональних ринків продовольчої продукції.

Ринок – специфічна система взаємозв'язків між виробниками і різними демографічними, економічними і соціальними категоріями споживачів на основі процесів купівлі-продажу на певній території. Він є елементом системи ринкової організації економіки, виступає як органічно цілісна складна соціально-економічна система з високим рівнем саморегуляції. Його можна вивчати в таких аспектах – по об'єктах, суб'єктах, в просторовому розрізі, за рівнем насиченості. Істотні його ознаки як відкритої системи, що самоорганізується, – значні розміри, специфіка положення, ієрархічність побудови, наявність системи зворотного зв'язку. Основні фактори формування ринку – попит і пропозиція, а також альтернативні витрати, бюджетні обмеження споживача, розрив між ринковими оцінками вартості продукції і вартістю витрачених ресурсів, чинник циклічності.

Ринок м'ясо-молочної продукції – це складна виробничо-споживча система, основу якої складають взаємодії економічних агентів у багатьох сферах діяльності на відповідній території. До основних факторів формування регіонального ринку м'ясо-молочної продукції як органічно-цілісної системи взаємодії суб'єктів і об'єктів м'ясо-молочної діяльності віднесено платоспроможний попит і пропозиція м'яса і молока, які взаємодіють з урахуванням основних законів його розвитку. Ринок м'ясо-молочної продукції є специфічною системою взаємозв'язків між виробниками сировини, переробниками м'яса і молока та різними категоріями споживачів з урахуванням реальних потреб у цій продукції у складі господарських систем. Основними функціями, котрі повинні здійснюватись в процесі менеджменту ринку в ринкових умовах господарювання, є інтеграційна, стимулююча, інформаційна, маркетингова.

Як свідчить практика, сучасний ринок не може розвиватись і регулюватись лише за допомогою функціонування механізму саморегуляції. Важлива і необхідна роль менеджменту для збалансування всіх фаз процесу відтворення у різномасштабних його сегментах, які

диверсифікуються за категоріями виробництва сировини, її переробників та споживачів кінцевої продукції. Територіальна структура ринку включає систему їх різномасштабних просторових виражень – від локального до глобального. Механізм ієрархічного формування ринку більш високого рівня відбувається не шляхом простого об'єднання, а через механізм економічної інтеграції із специфічним проявом дії ринкових механізмів – зростання свободи об'єктів ринку в прийнятті рішень відносно обсягів і структури виробництва, вибору логістичних схем та каналів реалізації кінцевого продукту.

Кожен із ринків має специфічні атрибути обміну, певний склад постачальників і споживачів, структуру товарообігу, рівень ринкових цін і купівельної спроможності грошової одиниці. Межею окупності ринку є границя поширення ринку, в якій можна продати товар, прибутково відшкодувати понесені витрати на його виробництво і транспортування.

Рівень сформованості і ступінь комплексного розвитку регіональних ринків є різноманітними в залежності від задач, функцій та місцевих ресурсів і резервів, що пов'язано з розробкою напрямів їх стратегічного розвитку.

Обґрунтування стратегій розвитку регіонального ринку вимагає його постійної діагностики, яка є ефективним інструментом об'єктивної оцінки стадійних ситуацій та наявних проблем, а також є базою для обґрунтування управлінських рішень. Діагностика потребує розробки системи показників і проведення їх порівняння з нормативними, базовими і пороговими величинами. Кінцева мета цього процесу – формування управлінських рішень, спрямованих на задоволення ринкових потреб та створення конкурентоспроможного сукупного інноваційного продукту.

Успішне функціонування ринку м'ясо-молочної продукції, його результативність залежать не лише від ресурсного, просторового, технологічного чинників, але й від вдалого їх взаємопоєднання, взаємодоповнення, чому сприяє кластерна модель його розвитку, що базується на врахуванні як принципів загальноекономічного характеру, так і принципу адаптоінтеграції.

Важливим моментом формування та розвитку ринку м'ясо-молочної продукції є визначення його місткості. Категорія «місткість ринку» є важливою для ринків різних рівнів. Метод розрахунку місткості ринку (Q) включає такі показники, як W – обсяг виробництва, Zвп і Zвк – запаси на складах підприємств виробників на початок і кінець періоду, E – експорт, I – імпорт, N – надходження товару з інших джерел (наприклад, особисте підсобне господарство). Місткість регіонального ринку можна визначити за формулою:

$$Q = Z_{вп} + W + I + N - E - Z_{вк}.$$

Визначення місткості регіональних ринків поряд з їх масштабом, структурою, активністю

дає можливість виявити його характерні особливості, стосовно яких приймаються управлінські рішення і розробляються стратегічні напрями перспективного розвитку, вирішуються нагальні проблеми функціонально-галузевого і просторового характеру.

Не дивлячись на те що ринок відноситься до категорії відкритої системи, що самоорганізується, для ефективного розвитку і розв'язання проблемних питань він потребує регулятивного впливу держави. Для вирішення назрілих проблем з одночасним подоланням дефіциту м'яса і молока потрібні рішучі дії держави по поліпшенню використання значного аграрного потенціалу країни, зокрема тваринницької галузі. Державна підтримка потрібна передусім в напрямі плеїнної справи, створення спільно з переробними підприємствами великих, середніх та малих товарних ферм. В системі заходів, спрямованих на досягнення високих темпів розвитку м'ясо-молочного комплексу і підвищення його ефективності, значна роль належить забезпеченню галузей сировиною. Необхідним є прискорення впровадження технологічних нововведень, освоєння принципово нових прогресивних ресурсозберігаючих технологій та екологічно чистих виробництв.

Сьогодні основна увага має бути приділена реконструкції і розширенню діючих підприємств, а надалі, з врахуванням структурних зрушень, будівництву нових. Мають відбутися зміни в типах, розмірах, структурі підприємств комплексу. Передбачається, що з врахуванням різних форм власності і господарювання основними у великих містах будуть підприємства потужністю 100–150 т м'яса за зміну, які розраховані на переробку худоби в радіусі не більше 150 км. В промислових пунктах місцевого значення найбільш ефективними є підприємства потужністю від 25 до 50 т м'яса в зміну.

Важливим напрямом перспективного розвитку галузей підкомплексу є підвищення їх технічної бази, модернізація устаткування, орієнтація на всебічне оновлення і нарощування виробничого потенціалу на основі впровадження нової техніки і технологій, здійснення комплексної переробки сировини; створення і впровадження устаткування для безвідходних технологій; здійснення механізації і автоматизації виробничих процесів. В кожному регіоні, з врахуванням його специфіки, доцільно оптимально поєднувати функціонування великих, середніх і малих підприємств підкомплексу.

В системі заходів статечного плану, спрямованих на досягнення високих темпів розвитку м'ясо-молочного комплексу і підвищення його ефективності в новому ринковому середовищі, значна роль належить:

- удосконаленню організаційно-економічного механізму господарювання, передбачаючи розвиток таких важелів і стимулів, які забезпечать єдність мети, інтересів і синхронну взаємодію всіх внутрішніх ланок комплексу;

- підвищенню рівня інвестиційно-інноваційного розвитку основних сфер комплексу в напрямках його модернізації;

- усуненню диспропорцій і невідповідності між основними елементами комплексу, підвищення ступеня організаційної і просторової узгодженості та збалансованості у розвитку його функціональних ланок;

- створенню та впровадженню в сільськогосподарське виробництво технологій виведення високопродуктивних порід тварин;

- формуванню системи пільгового кредитування комерційними банками реалізації інноваційних проектів комплексу;

- упровадженню механізмів державного страхування кредитів підприємствам комплексу, які розробляють та застосовують у виробництві інвестиційні високотехнологічні продукти;

- стимулюванню вкладень вітчизняних і іноземних капіталів у виробництво м'ясо-молочної продукції, особливо в регіонах з низькою інвестиційною привабливістю;

- створенню спеціалізованої інфраструктури комплексу, від ступеня ефективності якої залежить кінцевий результат щодо задоволення населення в м'ясо-молочній продукції;

- формуванню нових прогресивних організаційно-виробничих структур, зокрема холдингового характеру;

- створенню в м'ясо-молочній промисловості в кожному регіоні з врахуванням його специфіки та оптимального поєднання функціонування великих, середніх і малих підприємств, забезпечення галузей якісною сировиною.

Доцільним є подальше створення агропромислових об'єднань різних форм власності на базі поглиблення спеціалізації, розширення комбінування і кооперування. Можливим є організація акціонерних товариств, спільних з іноземними фірмами підприємств. Такий підхід дасть змогу комплексно підійти до вирішення проблем, що стоять перед підкомплексом, значно підвищити забезпечення галузі технічними засобами і сировиною, оптимізувати прийом сировини, її переробку і транспортування, забезпечити максимальне використання виробничих потужностей, значно збільшити обсяги готової продукції.

Висновки. Основними завданнями розвитку м'ясо-молочного підкомплексу, які необхідно

розв'язати найближчим часом, є: створення раціональної і ефективної виробничої структури галузей підкомплексу, впровадження прогресивних форм організації виробництва і виробничих відносин – оптимізація інтеграції виробників сировини та її переробників, обґрунтування раціональних розмірів підприємств, їх поєднання, а також їх просторової локалізації; забезпечення збалансованості сировинних ресурсів і виробничих потужностей по їх переробці; значне підвищення технічного рівня виробництва; скорочення втрат сировини, готової продукції; організація виробництва екологічно чистої продукції; збільшення обсягів та розширення асортименту і підвищення якості продукції.

Запропоновані заходи, їх послідовність і стабільність можуть вивести м'ясо-молочний підкомплекс на якісно новий рівень за рахунок не лише швидкості змін, але й їх прискорення задля підвищення рівня забезпечення населення продовольчими товарами та зростання його благоустрою.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Україна в цифрах 2013 р. Ст. збірник / Державна служба статистики. – К., 2014. – 239 с.
2. Серета С.А. Оцінка споживання основних продовольчих продуктів в Україні / С.А. Серета // Зб. наук. праць ВНАУ. Серія «Економічні науки». – 2012. – № 3(69).
3. Юрчишин Ю. Науковий внесок в інституціональне забезпечення аграрного ринку / Ю. Юрчишин // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 90–92.
4. Борщевський П. Продовольча безпека країни: стан і тенденції / П. Борщевський, Л. Дейнеко // Розбудова держави. – 2007. – № 1–6. – С. 66–73.
5. Коломицева О.В. Формування і розвиток продуктивних підкомплексів регіону / О.В. Коломицева // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». – Суми : СНАУ, 2004. – Вип. 3–4. – С. 71–75.
6. Дейнеко Л.В. Продовольчий комплекс України: стан та перспективи / Л.В. Дейнеко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2007.
7. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / В.М. Присяжнюк, М.В. Зубець, П.Т. Саблук. – К. : ННЦІАЕ, 2011. – 1008 с.
8. Саблук П. Состояние и перспективы развития агропромышленного комплекса Украины / П. Саблук // Экономика Украины. – 2008. – № 12. – С. 4–8.